

ЛУҒАТЛАРДА ТАСНИФ ТАЛҚИНИ

Мадраҳимов Илҳомжон Собирович

Кўқон ДПИ доценти, филология фанлари номзоди.

Аннотация: Ушбу мақолада таснифнинг фанга хос муҳим мантиқий амал эканлиги, унинг воситасида маълум фан доирасида тўпланган билимларнинг қатъий тартибга солиниши ҳақида, таснифнинг табиий тасниф ҳамда сунъий тасниф сингари турлари фарқланиши, уларнинг луғатлардаги талқини хусусида атрофлича сўз юритилган.

Калим сўзлар: тасниф, илмий тасниф, табиий тасниф, сунъий тасниф, тавсифий тасниф, қомусий тасниф, мантиқ, эмпирик фактлар, қомусий луғат.

ТАСНИФ (араб. – саралаш, тартибга солиш), классификация – илм ёки инсон фаолиятининг бирор соҳасига оид ўзаро бир хил тушунчалар тизими. Тасниф – фанга хос муҳим мантиқий амал, унинг воситасида шу фан доирасида тўпланган билимлар қатъий тартибга солинади. Тасниф фанни ўрганишда қулайлик туғдиради. Таснифда бўлинувчи ва бўлувчи тушунчалар ўзининг қатъий ўрнига эга. Тасниф натижасида фанда муҳим аҳамият касб этувчи жадвал, чизма, график ва кодекслар вужудга келади. Таснифларнинг турлари сифатида табиий ва сунъий таснифлар фарқланади¹.

Табиий тасниф объектнинг муҳим белгисига асосланади. Масалан, кимёвий элементларнинг даврий системасини таснифнинг табиий турига киритиш мумкин). У илмий таснифнинг натижаси ва муҳим воситаси бўлиб, билиш жараёнида катта аҳамиятга эга².

Сунъий тасниф асосида объектнинг номуҳим белгилари ётади, турли-туман предметларни тартибга солиш учун хизмат қилади. Масалан, кутубхонада китобларни алифбо тартиби бўйича жойлаштириш сунъий таснифга мисол бўлади³.

“Классификация” атамаси эса икки лотинча сўздан: “classis” (разряд) ва “facere” (қилмоқ) келиб чиққан. Илмий адабиётларда бу атама икки маънода қўлланади: мавжуд классификация (тасниф)ни билдирувчи атама (1) ҳамда тасниф (классификация)ни амалга ошириш жараёнини атовчи сўз сифатида тушунилади. Мазкур атаманинг икки маънода қўлланиши бирор чалкашликни келтириб чиқармайди, доим бу атама маъноси контекстда тўғри англашилади, чунки нимани атаб келиши (мавжуд тасниф ёки янги таснифни ҳосил қилиш жараёни) яққол кўриниб туради. Атама бир маъноли бўлиши керак, деган қараш тарафдорлари ушбу атамани фақат биринчи маънода қўллаш тарафдоридирлар, иккинчи жараёнини аташ учун классификация қилиш атамасини таклиф қиладилар⁴. Дж.Ст.Милль классификация атамасини кенг ва тор маънода тушунишни таклиф қилади. Унинг фикрича, нарсаларга умумий ном бериш, уларни аташ акти ҳам классификацияни ҳосил қилади. Ҳар қандай ном предметда шу хусусиятга эгалик/эга эмасликни билдирар экан, шу ҳодисанинг ўзи ҳам классификация саналади. Милль шундай ёзади: “Бундай бўлиниш нафақат ҳақиқатда мавжуд бўлган нарсалар, балки кейинроқ кашф этилиши ёки тасаввур қилиш мумкин бўлган барча нарсаларни таснифлашга ҳам тегишли бўлади” (“И такое деление будет делением не

¹ <https://qomus.info/encyclopedia/cat-t/tasnif-uz/>

² Кўрсатилган манба.

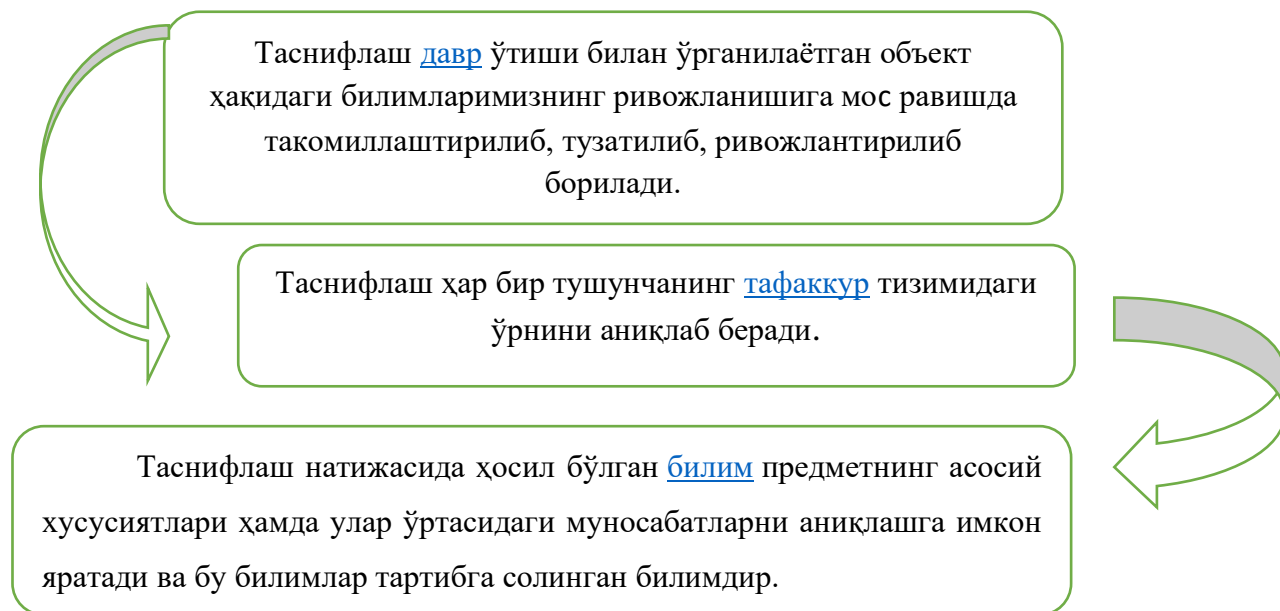
³ Кўрсатилган манба.

⁴ Субботин А.Л. Классификация. – М., 2001. – 94 с. – С. 7.

только действительно существующих или известных за существующих вещей, но и всех тех, которые могут быть открыты впоследствии или даже которые можно себе вообразить”)⁵.

Комус луғатида таснифда мантиқдаги бўлиш қодаларига қатъий риоя қилиш лозимлиги таъкидланади. Таснифлашнинг хусусиятларини қуйидагича тавсифлаш мумкин (Қаранг: 1-чизма):

1-чизма

Билимларнинг келиб чиқиши, илмлар тартиби, структураси ва ўзаро муносабатини ўрганишда фанлар таснифи муҳим аҳамиятга эга. Бу масала билан ўтмишда кўп олимлар, жумладан, Аристотель, Форобий, Ибн Сино, Ф.Бэкон, Декарт, Милль, Спенсер, Кантлар шуғулланган⁶.

Юқорида “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси”да келтирилган тавсифдан маълум бўладики, тасниф алоҳида категория бўлиб, ижтимоий ҳаёт, фан, билим ва бошқа соҳаларда кенг қўлланувчи тушунчадир.

“Ўзбекистон Миллий энциклопедияси”да *тасниф* тушунчаси/атамаси кўп маъноли тушунча сифатида кўринади. Юқорида келтирилган тавсифдан ташқари бошқа луғат мақоласида қуйидаги таъриф кўзга ташланади:

“ТАСНИФ – 1) Шашмақом чолғу бўлимида биринчи, моҳияти бўйича бош қисм. Таснифлар мақом номи билан қўшилиб, Таснифи Бузрук, Таснифи Рост, Таснифи Наво, Таснифи Дугоҳ, Таснифи Сегоҳ ва Таснифи Ироқ деб юритилади. Ушбу намуналарнинг аксарияти қадимий кўринишга эга доира усули жўрлигида янграйди. Таснифлар мақом ижрочилигида етакчи чолғу бўлмиш танбур машқларидан келиб чиққан. Ҳар бир таснифда муайян мақомнинг таянч пардалари негизида ўзига хос куй-оҳанглар баён этилади. «Хона» ва «бозғўй» куй тузилмаларининг навбатма-навбат алмашинуви натижасида таснифларнинг умумий шакли гавдаланади, ривожига жараёнида эса «пешрав» услуби етакчилик қилади; 2)

⁵ Милль Д.С. Система логики силлогистической и индуктивной. – М., 1899. – С. 571.

⁶ <https://gomus.info/encyclopedia/cat-t/tasrif-uz/>; Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т ҳарфи. 154-б. // https://n.ziyouz.com/books/uzbekiston_milliy_ensiklopediyasi/O'zbekiston%20Milliy%20Ensiklopediyasi%20-%20T%20harfi.pdf

Эрон ва Озарбайжонда (тасниф) кичикроқ шаклдаги мақом шароняларига ўхшаш лирик ашулалар”⁷.

Маълум бўладики, тасниф сўзи кўп маъноли атама бўлиб, мусиқа санъати термини сифатида ҳам мавжуд.

Ўзбек тилининг изоҳли луғати⁸да эса *тасниф* лексемаси қуйидагича изоҳланади:

ТАСНИФ [а. – танлаб олиш, турларга ажратиш] Нарса ва ҳодисаларни уларнинг ўзига хос белги, хусусиятларига қараб тур, туркум ва шу кабиларга ажратиш. *Ўзбек тили шеваларининг таснифи. Ўзбекистон топонимларининг лексик-семантик таснифида терминологик бир хиллик йўқ.* «ЎТА».

Тасниф қилмоқ (ёки этмоқ) Маълум белги-хусусиятлари асосида тур, туркумларга ажратмоқ, тур, туркумларини белгиламоқ. *Имловий принциплар, уларни белгилаш ва тасниф қилиш юзасидан айтилган нуқтаи назарлар ўзаро турли тафовутларга эга.* Э.Бегматов, Ўзбек имлоси. *Сўз санъати асарларини тур ва жанрларга тасниф этиши тарихи жуда қадим замонлардан бошланади.* «Адабиёт назарияси».

ТАСНИФЛАМОҚ Тасниф қилмоқ. *Туркий тилларни таснифламоқ*⁹.

Кўпинча ЎТИЛда сўзлар атама ва лексема сифатида изоҳланади. Аммо тасниф тушунчасига негадир қисқагина таъриф берилган. Қуйида бошқа луғатларда келтирилган таърифлардан кўринадики, тасниф тушунчаси кенгроқ изоҳни талаб қилади. Масалан, “Фалсафа луғати”да *тасниф* тушунчаси қуйидагича таърифланади:

“**ТАСНИФ** (араб. саралаш, тартибга солиш) тушунчанинг мантикий ҳажмини бир неча босқичларга бўлиш ёки ягона бирликка бўйсунувчи тушунчалар мажмуаси. Илмий тасниф объектнинг тизимдаги ўрнини аниқлаш мақсадида объект синфлари ўртасидаги қонуний алоқаларни қайд этади. Қатъий амалга оширилган тасниф билимнинг илгариги тараққиётига яқун ясайди, айти вақтда унинг тараққиётида янги тараққиёт босқичини белгилайди. Тасниф фаннинг эмпирик фактлар тўплашдан назарий синтез томон ривожланишига ёрдам беради. Илмий асосланган тасниф фаннинг ривожланиш даражасини кенг акс эттириш баробарида фактлар ҳамда қонуниятларга асосланган ҳолда илмий башорат қилишга ҳам имкон яратади. Асосларнинг кўламига қараб табиий ва сунъий таснифни ажратиш мумкин. Агар асос сифатида муҳим хусусиятлар олинса, бундай таснифлар табиий, аксинча бўлса, сунъий тасниф бўлади. Тасниф назариясига қадимги юнон файласуфи Аристотель, илк Уйғониш даври Шарқ мутафаккирлари – Ал-Киндий, Абу Наср Форобий, Ибн Сино, Абу Райҳон Берунийлар салмоқли ҳисса қўшдилар. Айниқса, буюк мутафаккир Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг “Мафотиҳ ал-улум” (“Илмлар қалити”) асари тасниф тушунчасининг ривожига ижобий таъсир кўрсатди¹⁰”.

Бу луғатда келтирилган изоҳдан кўринадики, тасниф фалсафий категория сифатида ажратилади. Шунингдек, ЎТИЛ ва Фалсафа луғатида тасниф тушунчасига берилган таъриф жуда ўхшаш. Бу икки манбада таснифнинг араб тилидан олингани, саралаш, турларга ажратиш маъносини билдириши, табиий ва сунъий таснифларнинг мавжудлиги, тасниф назариясининг қадимги юнонлардан келиб чиққанлиги ҳақидаги энциклопедик маълумотлар берилган.

⁷ Кўрсатилган манба.

⁸ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. 4-жилд. – Тошкент, ЎЗМЭ, 2002-2006. – 628 б. – 402-б.

⁹ Кўрсатилган манба.

¹⁰ Фалсафа қомусий луғати. – Тошкент: “Шарқ” нашриётматбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2004. – 491 б. – 390-б.

Бошқа манбаларда ушбу тушунчага кенгрок таъриф берилганини кўриш мумкин: “Классификация, шунингдек, классификациялаш (лотинча classis “разряд” ва facere “бажариш” сўзларидан келиб чикқан) – фандаги (фалсафада, расмий мантиқда ва бошқаларда) тушунча ҳажмининг маълум бир нарсага кўра бўлиниш турини билдиради. Маълум бир жиҳат деганда, асос (атрибут, мезон), бунда умумий тушунчанинг (синф, тўплам) ҳажми турларга (кичик инф, кичик тўплам) бўлиниши назарада тутилади” (асл манба тилида: Классификация, также классифицирование (от лат. classis «разряд» и facer «делать») — понятие в науке (в философии, в формальной логике и др.), обозначающее разновидность деления объёма понятия по определённом основании (признаку, критерию), при котором объём родового понятия (класс, множество) делится на виды (подклассы, подмножества), а виды, в свою очередь делятся на подвиды и т. д.)¹¹.

Таснифлаш атамаси (рус. классификация) турли соҳа комусий луғатларида ҳар хил фанлар нуқтаи назаридан таърифланган. Қуйида уларнинг ҳар бирига алоҳида тўхталамиз.

Таснифлаш “объект, ходиса ва тушунчаларни умумий белгиларига қараб инфлар, бўлимлар, тоифалар бўйича тақсимлаш”дир¹².

Классификация (от лат. classis – разряд, класс) – умумий хусусиятлар ва улар ўртасидаги мунтазам муносабатларни ҳисобга олиш асосида тузилган ҳар қандай билим соҳасидаги бўйсунувчи тушунчалар тизими¹³.

Таснифлаш белгиланган бўлиниш белгилари тизими ва маълум қоидалар тўпламидан фойдаланиш асосида объектларнинг маълум бир тўпламини гуруҳ(инф, бўлим, тоифа)ларга тартибли бўлишдир¹⁴.

Тасниф бу тушунчалар ёки объектлар инфлари ўртасидаги алоқаларни кўрсатиш учун восита сифатида ишлатиладиган билим/инсон фаолиятининг ҳар қандай соҳасининг бўйсунувчи тушунча (инф, объект)лари тизимидир. Илмий тасниф унда акс эттирилган воқелик соҳасига хос қонунлар тизимини ифодалайди¹⁵.

Касбий-педагогик луғатда тасниф тушунчасига янада кенгрок изоҳни кузатиш мумкин:

ТАСНИФ объектлар тўпламини маълум белги(лар) асосида кичик гуруҳларга ажратишдир. Илмий таснифда объектнинг хоссалари унинг маълум бир тизимдаги ўрни билан функционал муносабатд бўлади. Таснифларнинг сунъий ва табиий тасниф каби турлари мавжуд: табиий таснифда объектнинг муҳим белгиларининг максимал сони унинг ўрни билан белгиланади. Фаннинг ривожланиши тавсифий таснифлашдан таркибий таснифларга (таснифланаётган объектларнинг моҳиятини очиш имконини берувчи) ўтиш билан боғлиқ. Таснифлаш муаммолари илмий билимларнинг кўплаб соҳаларида, жумладан, педагогика фанида ҳам жадал ўрганилмоқда¹⁶.

Мутахассисларнинг таъкидлашича, таснифлашда ички/куйи гуруҳларга бўлиниш узлуксиз бўлиши лозимлигини таъкидлашади, яъни энг яқин кичик гуруҳни танлаш, у билан бевосита боғлиқ бўлмаган кичик инфга ўтмаслик талаб қилинади. Масалан, физика, кимё,

¹¹<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%81%D0%B8%D1%84%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F#%D0%9E%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5>

¹² <https://didacts.ru/termin/klassifikacija.html>

¹³ Педагогический тезаурус. Под ред. Гютькова И.А. – 2016 г.

¹⁴ *Современный образовательный процесс: основные понятия и термины: [краткий терминологический словарь] / М-во образования Российской Федерации, Нижнетагильская гос. социально-пед. акад., [Олешков М. Ю., Уваров В. М.]. – Москва: Компания Спутник+, 2006. – 189 с.*

¹⁵ *Шашенкова Е.А. Исследовательская деятельность. Словарь. – М.: Перспектива, 2010. – 88 с.*

¹⁶ Профессионально-педагогические понятия. Словарь. Под ред. Г.М.Романцева. – М., 2005.

биология, экология бўйича лаборатория машғулотларини бир хил лаборатория машғулотлари деб таснифлаш мумкин, лекин кимё, биология, экология ва электродинамика (физика бўлими) деб таснифлай олмаймиз, чунки электродинамика мазкур тизимдаги фанлардан бири – физиканинг таркибий қисми саналади. Иккинчи – хато таснифда бевосита кичик синфдан (физика) билвосита кичик синфга – физика бўлимига “ўтиб кетиш” ҳолати юз берди. Яна шуни айтиш лозимки, бир хил ҳодиса/жараёнларга турли асос-белгиларга кўра турли таснифлар қўлланилиши мумкин¹⁷.

Таснифлаш фанда (айниқса, табиий фанларда) ҳам, амалиётда ҳам кенг қўлланилади; илмий таснифлар анча барқарор, шунинг учун улар узоқ вақт сақланиб қолади. Масалан, Д.И.Менделеев яратган кимёвий элементлар таснифи ҳозирги кунгача тўлдирилиб келинмоқда. Таснифлашда маълум бир тасниф объектини гуруҳларга ажратиш учун асосни (мезон, хусусият) танлаш муҳим аҳамиятга эга. Тўғри, мантиқли асосда тузилган тасниф табиий, асоссиз тузилган тасниф сунъий (ёки ёрдамчи) тасниф деб аталади¹⁸. Таснифлашда эътибор талаб этиладиган жиҳатлардан бири бу ўтиш шакли ҳисобланади. Масалан, инсон ва фуқаронинг ҳуқуқ, эркинликларини таснифлашда сўз эркинлигини табиий ҳуқуқларга ҳам, сиёсий ҳуқуқларга ҳам киритиш мумкин. Қамровига кўра, таснифлар қомусий (универсал) ва махсус турларга ажратилади.

¹⁷ <https://didacts.ru/termin/klassifikacija.html>

¹⁸ <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%81%D0%B8%D1%84%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F#%D0%9E%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5>